

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ
Έντεταλμένου Υφηγητού τῆς Φιλοσοφίας

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΠΑΡΑ SPINOZA

Αἱ βασικαὶ ἔννοιαι περὶ τὰς ὁποίας στρέφεται κατωτέρῳ ἡ ἡμετέρᾳ ἔρευνᾳ εἰναι, πλὴν τῆς τοῦ χρόνου¹, ἡ τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς διαρκείας, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν συχνότατα εἰς τὰ σπινοζικὰ κείμενα. Μόνον διὰ τῆς κατανοήσεως τοῦ ρόλου τὸν ὅποιον αὗται, διὰ τῆς ἀντιθέσεώς των, πάζουν κατὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς νοήσεως ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου, θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ διασαφημῇ καὶ τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου ὁ ρόλος ἐν προκειμένῳ. Εἰς συνοπτικὰς διακρίσεις ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἔννοιῶν προβαίνει ὁ Spinoza εἰς τοὺς Μεταφυσικὸς στοχασμοὺς ἀντοῦ, ἔνθα πρῶτον μὲν ὅρίζεται ἡ αἰωνιότης ὡς κατηγόρημα ὑπὸ τὸ ὅποιον νοοῦμεν τὴν ἀπειρον ὑπαρξίαν τοῦ Θεοῦ². Ἐνταῦθα δηλαδὴ ὁ δορισμὸς τῆς αἰωνιότητος δίδεται ἐμμέσως, δι’ ὑπαγωγῆς τῆς δοιζομένης ἔννοιας ὑπὸ ἑτέραν, ὅχι δύμως τῆς αὐτῆς τάξεως, ἐφ’ ὅσον δηλοῦται ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τινὰ ὄντικὴν κατάστασιν, ἡ δὲ πρώτη, πρὸς τι γνώσιμα τῆς καταστάσεως ἐκείνης, δι’ οὐ αὕτη εἰναι νοητή. Οὕτω ἡ αἰωνιότης ἀποτελεῖ ἔννοιαν καὶ κατάστασιν συγχρόνως, ἥτοι μεσότητα χάρις εἰς τὴν ὅποιαν τὸ ἐπίπεδον τῆς νοήσεως ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ἐπίπεδον μιᾶς οὕτω διαφαινομένης δύντολογικῆς

1. 'Ο τίτλος τῆς ἀνά χειρας μελέτης, συνοπτικὸς κατ' ἀνάγκην, θὰ ἡδύνατο νὰ συντείνῃ εἰς τὸ νὰ θεωρηθῇ αὕτη ὡς ἀποκοπῶνα εἰς τὴν δοξογραφικὴν ἀπλῶς διασάφησιν τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου παρὰ τῷ Spinoza (πβ. τὴν διεξοδικὴν μονογραφίαν τοῦ S. Alexander, Spinoza and time, London, Allen & Unwin, 1921). 'Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἐρεύνης ἐπὶ τῆς σημασίας τὴν ὅποιαν ἔχει ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου διὰ τὴν διάρθρωσιν τοῦ σπινοζικοῦ συστήματος, πέραν δὲ τούτου, δι’ αὐτὴν ταύτην τὴν διάρθρωσιν τῆς σπινοζικῆς διανοήσεως. 'Υπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, ἀνάγκη ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου νὰ ἀναλυθῇ ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ἔννοιας τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς διαρκείας, πρὸς τὰς ὁποίας στενῶς σχετίζεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Spinoza, καθ’ ὅσον, ἐν ἀναφορῷ πρὸς αὐτάς, συντελεῖ εἰς τὴν ζεῦξιν τοῦ δύντολογικοῦ ἐπιτέδου πρὸς τὸ γνωσιολογικὸν τοιοῦτο, ἀποτελοῦσα μεταβατικόν τινα μεταξὺ αὐτῶν σύνδεσμον. 'Ο πλήρης λοιπὸν τίτλος τοῦ παρόντος θὰ ἡδύνατο νὰ είναι : 'Ἡ μεταβατικὴ λειτουργία τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς πρὸς αὐτὴν συναφεῖς ἔννοιας εἰς τὸ σύστημα τοῦ Spinoza.

2. Πβ. Μεταφ. στοχ., I, IV. Διὰ τὴν μετάφρ. τοῦ ὅρου attributum διὰ τοῦ ὅρου κατηγόρημα ἀντὶ τοῦ ὅρου ἰδιότης, πβ. Σπινόζα, Ἡθική, Ἑλλ. μετ. ὑπὸ M. Ζωγράφου - Μεραναίου, Ἀθῆναι, ἔκδ. Σ. Δαρέμα, 1956, σελ. 11 καὶ σημ. 1.

νπερβατικότητος. 'Αλλαχοῦ πάλιν δὲ Spinoza καταφεύγει, προχειμένου νὰ δρίσῃ τὴν αἰωνιότητα, εἰς ταυτισμὸν αὐτῆς πρὸς τὴν ὑπαρξίην¹. Οὕτω μία δοντικὴ κατάστασις δρίζεται δι' ἄλλης τοιαύτης. Διευκρινίζεται δημος περαιτέρω δὲ δρος τοῦ ὡς ἄνω ταυτισμοῦ: ἡ ὑπορξίς εἰς τὴν δροῖαν ἀνάγεται ἡ αἰωνιότης δὲν λαμβάνεται ἀπολύτως, ἀλλ' ὡς ὑπορξίς τινός, ἔστω καὶ ἀπολύτου ὡς ὁ Θεός, ἥτοι « καθ' ὃ μέτρον θεωρεῖται διτὶ ἀπορρέει κατ' ἀνάγκην ἐκ μόνου τοῦ δρισμοῦ αἰωνίου τινός »². Καὶ ἐνταῦθα πάλιν δηλαδὴ ἀναφέρεται ὡς ἀναγκαία ἡ ἐννοιοποίησις τῆς ὑπάρξεως αἰωνίου τινός, χάριν τῆς συλλήψεώς του, ὑπὸ τὸν ἐννοιακὸν τύπον τῆς αἰωνιότητος.

Πρὸς τὴν ἐννοιαν τῆς αἰωνιότητος ἀντιτίθεται ἡ ἐννοια τῆς διαρκείας. 'Ἐνῷ ἔκείνη ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἀπειρον ὑπαρξίην τοῦ Θεοῦ, αὐτῇ ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπαρξίην τῶν καθ' ἔκαστα λαμβανομένων στοιχείων τῆς *natura naturata*³, δριζομένη ὡς « τὸ κατηγόρημα ὑπὸ τὸ δρόποιον νοοῦμεν τὴν ὑπαρξίην τῶν δημιουργηθέντων, καθ' ὃ μέτρον ἐμμένουν εἰς τὴν ἐνεργὸν⁴ ὑπαρξίην των »⁵. 'Ἐνταῦθα, ἐνεργὸς ὑπαρξίς είναι ἡ πραγματικὴ τοιαύτη, ἡ δροῖα είναι μὲν ἀπεριόριστος⁶, δχι δροῖς καὶ ἀπειρος. Θά ἐλέγομεν μάλιστα διτὶ ἡ ὡς ἄνω ἀντίθεσις χαρακτηρισμῶν καταλύεται διὰ τῆς θεωρήσεως τῆς διαρκείας ὡς ἀπροσδιορίστον ἄλλως ἢ ὑπὸ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῆς ἐνεργοῦ καὶ πραγματικῆς ὑπάρξεως τινος, τῆς δυνατότητος αὐτοῦ μὴ συνιστώσης πραγματικότητα. Τοῦτο ἔχαγεται καὶ ἐκ τῆς συνεχείας τοῦ ἐν λόγῳ δρισμοῦ, ἡ δροῖα καὶ σχολιάζει τὰ προηγηθέντα: « Ἐκ τούτου ἐπεται καταφανῶς διτὶ μεταξὺ διαρκείας καὶ διλικῆς⁷ ὑπάρξεως οἰσοῦμήποτε πράγματος μόνον λογική ὑφίσταται διάκρισις »⁸, εἰς τρόπον ὥστε ἡ πραγματικότης τινὸς νὰ ἐκφράζεται ἐπὶ δύο ἐπιπλέων, τοῦ δοντικοῦ καὶ τοῦ δοντολογικοῦ, κατὰ τρόπον διάφορον εἰς ἐκατέραν περίπτωσιν: δοντικῶς μὲν νὰ είναι ὑπαρξίς, δοντο-

1. Πβ. Ἡθικήν, I, ὁρ. VIII.

2. Αὐτόθι.

3. Πβ. αὐτόθι, I, θεώρ. XXIX, σχόλ.

4. Τὸ δρὸν *actualitas* είναι προτιμώτερον νὰ ἀποδώσωμεν διὰ τοῦ « ἐνεργὸς ὑπαρξίς » ἢ διὰ τῶν « παροῦσα » ἢ « ἐπίκαιρος ὑπαρξίς ». 'Η συνέχεια τοῦ δροῦ δικαιολογεῖ αὐτήν τὴν προτιμησην, καθ' δύον « ἐνεργὸς ὑπαρξίς » ἀντιτίθεται πρὸς « δυνατὴ ὑπαρξίς », διότε δὲν προϋποθέτεται ἐνιαίαν διάρκειαν, ἐνῷ πάλιν « ἐπίκαιρος ὑπαρξίς » προϋποθέτει τεμαχισμὸν τῆς διαρκείας. Πβ. κατωτ., σελ. 17 καὶ σημ. 2. 'Ο B. Auerbach πάλιν (Ben. de Spin., Sämtl. Werke, Stuttgart, J. G. Gotta, 1871, τ. 1, σ. 100) μεταφράζει: « *Wirklichkeit* ».

5. Μεταφ. στοχ., I, IV: « *Duratio...* est attributum, sub quo rerum creatarum existentiam, prout in sua actualitate perseverant, concipimus ».

6. Πβ. Ἡθική, II, ὁρ. V: « *Duratio* est indefinita existendi continuatio ».

7. Καὶ ἐνταῦθα πάλιν ἐννοεῖται τὸ διάστημα τὸ δρόποιον διήκει ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους ἐνεργοῦ τινὸς ὑπάρξεως.

8. Μεταφ. στοχ., I, IV. Πβ. E. Μουτσοπούλος, 'Οντολογικὴ διάρκεια καὶ συνείδησις, περιοδ. « *Nέα Εστία* », τ. 72, 1962, σσ. 1101 - 1102.

λογικῶς δέ, διάρκεια. Προσφυῶς, ἀλλωστε, ὁ φιλόσοφος συνεχίζει: « ὅ, τι ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τὴν διάρκειάν τινος, τὸ ἀφαιρόῦμεν ἀπὸ τὴν ὑπαρξίν του »¹. Κατὰ ταῦτα, ἡ διάρκεια δὲν εἶναι μὲν ἀπειρος, ὃς ἡ αἰώνιότης, εἶναι δῆμος ἀφ' ἔαυτῆς ἀπεριόριστος, ἀπὸ γνωσιολογικῆς δὲ ἀπόψεως δὲν βοηθεῖ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν ὄριων τῆς ὑπάρχεως τοῦ ὑπ' αὐτῆς ἐκάστοτε χαρακτηρίζομένου. Πρόκειται συνεπῶς περὶ ἐννοίας διὰ τῆς δποίας καθίσταται μὲν ἐφικτή ἡ σύλληψις τῆς ὑπάρχεως τινος, ὅχι δῆμος προσδιοριστικῶς, ἀλλ' ἀορίστως, εἰς τρόπον ὥστε νὰ λέγωμεν ὅτι πρᾶγμά τι ἔχει μὲν ὅρια κατὰ τὴν ὑπαρξίν του (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ὅς αἰώνιον χαρακτηρίζομένον ἀπόλυτον), ἀλλ' ὅτι ταῦτα δὲν δύνανται νὰ προσδιορισθοῦν ἀνευ τῆς βοηθείας τινὸς χάρις εἰς τὴν δποίαν ἡ διάρκεια νὰ ὑπάγεται εἰς πλαίσια συγκεκριμένα, ὥστε νὰ καθίσταται μετρητή².

Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ αἰώνιότης θεωρεῖται ὡς κατηγόρημα τῆς θείας ὑπάρχεως, οὖν ἀνευ ἡ ὑπαρξίες αὕτη δὲν εἶναι κἄν δυνατὸν νὰ νοηθῇ. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἐνὸς διαρκειακοῦ ἀπολύτου συμφώνου πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος. 'Αντιστρόφως δῆμος, καὶ ἡ αἰώνιότης οὐδόλως προσφέρεται ὡς ἐννοία ἀνεξαρτήτως τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ³, δὲ Spinoza προβαίνει εἰς τὴν ἀπόδοσίν της εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ἀκολουθῶν διαδικασίαν ἀρνητικήν, ἥτοι ἀποδεικνύων ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ ἀναίρεσιν τῆς ἐννοίας τῆς διαρκείας, καὶ δὴ τῆς διαρκείας τῆς δποίας ἀκριβῶς στεφεῖται ὁ Θεός. Οὗτω, ἐπιζητῶν νὰ ἀναλύσῃ τὴν ἐννοιαν τῆς αἰώνιότητος, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐννοιαν τῆς διαρκείας, τὴν δποίαν θεωρεῖ πρῶτον μὲν θετικῶς, προκειμένου περὶ τῶν πραγμάτων, ὕστερον δὲ ἀρνητικῶς (στερητικῶς), προκειμένου περὶ τοῦ Θεοῦ. 'Η διάρκεια τοῦ Θεοῦ, ἐὰν νοηθῇ, θὰ εἶναι ὅλως διάφορος τῆς διαρκείας τῶν ἀλλων ἀντικειμένων. Θὰ ἔχῃ ἀλλην ὑφὴν καὶ ἀλλην σημασίαν, διὰ νὰ καθίσταται, ἐὰν παραστῇ ἀνάγκη, δυνατὴ ἡ ταύτισίς της πρὸς τὴν αἰώνιότητα. Λέγοντες δῆμος θείαν διαρκείαν οὐδόλως ἐννοοῦμεν αὐτήν ταύτην τὴν ἐννοιαν τῆς διαρκείας τῆς ἀποδιδούμενης εἰς τὰ ἄλλα ἀντικείμενα. Θὰ ἥτο δρθότερον νὰ θέσωμεν τὴν λέξιν ἐντὸς εἰσαγωγικῶν, δπότε θὰ εἴχομεν τὰς ἔξης δύο ἐπὶ μέρους σχέσεις ποὺ συνομίζουν τὴν σπινοζικὴν ἐπὶ τούτου ἀντίληψιν:

- (α) διάρκεια ≠ « διάρκεια »
- (β) αἰώνιότης = « διάρκεια »⁴.

1. Μεταφ. στοχ., ἔνθ^τ ἀν.

2. Πβ. κατωτ., σελ. 483 καὶ σημ. 1.

3. Πβ. Μεταφ. στοχ., II, I.

4. Μόνον χάρις εἰς τὴν διάκρισιν ταύτην ἐννοοῦμεν διατί, κατὰ τὸν R. Caillois, ἔκδ. 'Απάντων Spinoza, Παρίσιοι, Gallimard, 1954, σελ. 1420 (εἰς 'Ηθικήν, I, δρ. VIII), συμφώνως πρὸς τὸ σπινοζικὸν λεξιλόγιον, « ἡ αἰώνιότης ἀντιτίθεται κατ' εὐθεῖαν... πρὸς τὴν διάρκειαν... ».

Σχολιάζων τὴν τοποθέτησίν του ταύτην ὁ Spinoza παρατηρεῖ ὅτι « τὸ κύριον κατηγόρημα τὸ δόποιον πρὸ παντὸς ἄλλου πρόπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, εἰναι ἡ αἰώνιότης τοῦ Θεοῦ, ἐπιτρέπουσα νὰ ἔξηγηθῇ ἡ διάρκεια αὐτοῦ, ἢ μᾶλλον, ἵνα οὐδεμίαν εἰς αὐτὸν ἀποδώσωμεν διάρκειαν, λέγομεν ὅτι εἰναι αἰώνιος »¹. Πράγματι, ὁ Spinoza διαχρίνει εἰναι οὐσίας, εἰναι ὑπάρχειως, εἰναι ἰδέας καὶ εἰναι δυνάμεως², εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἰναι εἰς θέσιν νὰ θεμελιώσῃ μίαν περαιτέρω διάρκειαν μεταξὺ « ὄντος τοῦ δόποιου ἡ οὐσία περικλείει τὴν ὑπαρξίαν καὶ ὄντος τοῦ δόποιου ἡ οὐσία δυνατὴν μόνον ὑπαρξιν περικλείει »³, ἐνισχυομένην διὰ διακρίσεως μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν τῆς αἰώνιότητος καὶ τῆς διάρκειας⁴. Οὕτω ἡ διάρκεια εἰναι δυνατὸν ν'⁵ ἀποδοθῇ μόνον εἰς τὴν ὑπαρξίαν, ὅχι δὲ καὶ εἰς τὴν οὐσίαν⁶, συνεπῶς δὲ « ἀδυνατοῦμεν ν'⁷ ἀποδώσωμεν οἰανδήποτε διάρκειαν εἰς τὸν Θεὸν τοῦ δόποιου ὑπαρξίας εἰναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ οὐσία. Ἀπόδοσις διαφκείας εἰς τὸν Θεὸν ἰσοδυναμεῖ πρόγαμπατι πρὸς διάρκεισν τῆς ὑπάρχειως αὐτοῦ ἀπὸ τῆς οὐσίας αὐτοῦ »⁸, ὅπερ ἄτοπον, καθ' ὅσον, παρ' αὐτῷ, οὐσία καὶ ὑπαρξίας ταυτίζονται. Ἐπὶ πλέον, ἀναγνωρίζοντες εἰς τὸν Θεὸν διάρκειαν μὲ τὴν σημασίαν τὴν δόποιαν προβάλλομεν ὡς πρὸς τὴν ἐννοιαν ταύτην ἀποδίδοντες αὐτὴν εἰς ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλοιοῦμεν καὶ καταστρέφομεν ἦν ἔχομεν περὶ τοῦ Θεοῦ ἀληθῆ ἰδέαν, τοῦτο δὲ διότι, ἐπειδὴ ἡ διάρκεια προϋποθέτει δυνατότητα διαιρέσεως αὐτῆς εἰς ἀπειρας συνεχῆ τμήματα⁹ καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, δυνατότητα περιορισμοῦ τοῦ εἰς δὲ αὐτὴ ἀποδίδεται, περιπίπτομεν εἰς λογικὴν ἀντίφασιν ἐὰν τὴν ἀποδώσωμεν εἰς ὄντότητα — ἐν προκειμένῳ, εἰς τὸν Θεόν — τὴν δόποιαν ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐξ ὑποθέσεως ἐθεωρήσαμεν ἀπειρον, καὶ ἡ δόποια μόνον ὡς ἀπειρος, συνεπῶς δὲ ὡς οὕτε διάρκεισν οὕτε περιορισμὸν ἐπιδεχομένη, δύναται νὰ νοηθῇ¹⁰.

Καίτοι ὁ Ἰδιος ὁ Spinoza ἀπορρίπτει τὴν ἐπέκτασιν τῆς διάρκειας ἐπὶ τῆς περιορικῆς τῆς θεότητος, ἐπιχειρεῖ ἐν τούτοις ν'¹¹ ἀνιχνεύσῃ καὶ νὰ διατυπώῃ τοὺς λόγους δι' οὓς εἰναι δυνατὸν νὰ τηρήται ἀντίθετος στάσις ἐνώπιον τοῦ προβλήματος¹². Ὁ ἐξ αὐτῶν βασικὸς εἰναι ὅτι δὲν λαμβάνεται

1. Πβ. Μεταφ. στοχ., ἔνθ' ἀν. Πβ. αὐτόθι : « Deo nullam durationem competere ».

2. Πβ. αὐτόθι, I, II.

3. Πβ. αὐτόθι, I, IV.

4. Πβ. αὐτόθι.

5. Πβ. αὐτόθι, II, I.

6. Αὐτόθι.

7. Πβ. κατωτ., σελ. 484 καὶ σημ. 5.

8. Πβ. Μεταφ. στοχ., II, I.

9. Λέγων « διάφοροι συγγραφεῖς » ὁ Spinoza ἀναφέρεται εἰς τοὺς συγχρόνους αὐτοῦ, κυρίως δὲ εἰς τὸν Descartes. Πβ., διὰ λεπτομερείας, L. Brunschvicg, Spinoza et ses contemporains, β' ἔκδ., Παρίσιοι, Alcan, 1906. Πβ. J. Vigier, Les idées de temps, de durée et d'éternité chez Desc., ἐν Rev. Philos., 1920.

νπ' ὅψιν ἡ σχέσις ἡ συνδέουσα τὰς ἐννοίας τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς θείας οὐσίας, ἐπιχειρεῖται δὲ νὰ ἔξηγηθῇ ἡ πρώτη διὰ παραμερισμοῦ τῆς δευτέρας, ἐνῷ ἀμφότεραι προϋποθέτουν ἀλλήλας¹. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐννοια τῆς θείας οὐσίας δὲν δύναται τοιουτοφόπως νὰ ὑπεισέλθῃ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐρμηνείαν, ἵνα θεμελιωθῇ δοτολογικῶς ἡ ἐννοια τῆς αἰωνιότητος, γίνεται προσφυγὴ εἰς τὴν ἐννοιαν τῆς διαφορείας θεωρουμένης ὡς ἐπιδεχομένης ἀπεριόριστον προέκτασιν. Τοιαύτην ἀλλοίωσιν ὑφισταμένην αὔτη, ἀδύνατεῖ τοῦ λοιποῦ νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸ σύστημα τοῦ Spinoza. 'Ο δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι ἡ διάρκεια ἀποδίδεται εἰς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν *natura naturata* ἀντικείμενα ὅχι ἐπειδὴ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ ὑπαρξίες των διακρίνεται — ὡς παρὰ Spinoza — τῆς οὐσίας των, ἀλλ' ἐπειδὴ ταῦτα θεωροῦνται ὡς ὑποκείμενα εἰς συνεχῆ μεταβολὴν². 'Η ἀποφις αὕτη δικαιολογεῖται εἰς τὸ πλαίσιον τῶν παραδοσιακῶν δυϊστικῶν συστημάτων, εἰς τὸ πλαίσιον ὅμως τοῦ σπινοζικοῦ μονισμοῦ ἀποβαίνει ἀντιφατική, διὸ καὶ ἀπορρίπτεται. 'Ο τρίτος λόγος εἶναι ὅτι ἡ μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως διάκρισις, θεμιτὴ ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς δημιουργίας, ἐπεκτείνεται προβαλλομένη καὶ ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου ταύτης, τοῦ Θεοῦ. 'Η τοιαύτη ὅμως μονιστικὴ διεύρυνσις εἶναι ἀντίστροφος τῆς σπινοζικῆς. 'Ο τέταρτος λόγος εἶναι ὅτι ἡ διάρκεια ἐθεωρήθη ἀπλῶς πάθος τῆς ὑπάρξεως. Ἐπειδὴ δὲ πάλιν ἡ ὑπαρξίες τοῦ Θεοῦ ἐθεωρήθη ἀνεξάρτητος τῆς οὐσίας του, ἐπειταὶ ὅτι, καίτοι ἡ οὐσία ἀποκλείει τὴν διάρκειαν, ἡ τελευταία αὕτη, ἀποδιδομένη εἰς τὴν ὑπαρξίην, οὐδόλως δημιουργεῖ ἀντίφασιν, πάντοτε βεβαίως ἐκτὸς τῶν πλαισίων τοῦ σπινοζισμοῦ³.

Τὰ ἀνωτέρω ἐπεξηγοῦνται νπ' αὐτοῦ τοῦ Spinoza, δίδοντος τὸν ὅρισμὸν τῆς διαφορᾶς μεταξὺ αἰωνιότητος καὶ διαρκείας, μόνον τὴν ὑπαρξίην τῶν τρόπων⁴ δυνάμεθα νὰ ἔξηγήσωμεν, τῆς ὑποστάσεως ὅμως⁵ ἡ ὑπαρξίες ἔξηγεται διὰ τῆς αἰωνιότητος, ἥτοι διὰ τῆς ἀπελέοντος καρπάσεως τοῦ ὑπάρχειν⁶ ἥ... διὰ τῆς ἀπελέοντος καρπώσεως τοῦ εἰναι⁷. Διὰ νὰ

1. Διὰ τὸν Spinoza, ἐπὶ θείου ἐπιπέδου, ὑπαρξίες, οὐσία καὶ αἰωνιότης ταυτίζονται. Πβ. Μεταφ. στοχ., II, I.

2. Πβ. Μεταφ. στοχ., II, I.

3. Πβ. αὐτόθι.

4. Πβ. Ἡθικήν, I, δρ. V, ἔνθα ὡς τρόποι ὁρίζονται αἱ διαθέσεις μιᾶς ὑποστάσεως, ἥτοι τὰ ἔν τινι εὑρισκόμενα καὶ δι' αὐτοῦ νοούμενα. Πβ. κατωτ., σελ. 483 καὶ σημ. 7. Πβ. E. Troilo, I «Modi finiti» nella filos. di B. Spinoza, ἐν Atti n. Ist. Veneto, τ. 48, 1938.

5. Πβ. αὐτόθι, δρ. III, ἔνθα ὡς ὑπόστασις ὁρίζεται τὸ καθ' ἔαυτὸν ὑπάρχον καὶ δι' ἔαυτον νοούμενον.

6. 'Επιστολὴ πρὸς L. Meyer, 'Αλληλογραφία, XII: «Infinitam existendi fruitionem».

7. Αὐτόθι: «infinitam essendi fruitionem». 'Ο βαρβαρισμός: essendi εἰναι ἡθελημένος.

γίνη δύμως κατανοητὸν τί ἀκριβῶς εἰναι ἡ αἰώνιότης καὶ διὰ ποῖον λόγον δὲν νοεῖται ἔξω καὶ ἄνευ τῆς θείας οὐσίας, ἀλλὰ καὶ κατ' ἀνάγκην ἀποδίδεται αὐτῇ, πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπὸ ὅψιν ὅτι, κατὰ τὸν Spinoza, ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου τῆς δημιουργίας ἐκφράζεται σαφέστερον ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἀναγκαίου χαρακτῆρος τῶν μὲν καὶ τοῦ δέ: πράγματι, «ἡ ἀναγκαῖότης ἡ ὑφίσταμένη εἰς τὰ δημιουργηθέντα ὑπὸ τινος αἰτίας είναι σχετική εἴτε πρὸς τὴν οὐσίαν εἴτε πρὸς τὴν ὑπαρξίαν αὐτῶν¹. »Ἐν τῷ Θεῷ δύμως τὰ δύο ταῦτα δὲν διακρίνονται². Τοῦτο ἀκριβέστερον ἐκφράζει ὁ φιλόσοφος γράφων περαιτέρω ὅτι «τὰ δημιουργηθέντα, ἣτοι πᾶν πλὴν τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχουν ὅπωσδήποτε ἔνεκα μόνης τῆς θείας δυνάμεως ἡ οὐσίας, οὐχὶ δὲ ἔνεκα ἰδίας αὐτῶν δυνάμεως»³. Ἐπειδὴ δέ, ἔξ οσων προηγήθησαν, προκύπτει ὅτι τῆς διαφορείας χάρισυν μόνον τὰ δημιουργηθέντα, ὅχι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Θεός⁴, ἐπειταὶ ὅτι «ἄπαντα τὰ δημιουργηθέντα», ἐφ' ὅσον χάρισυν τῆς διαφορείας καὶ τῆς παρούσης ὑπάρχεως, οὐδόλως κέκτηνται τὴν μελλοντικὴν ὑπαρξίαν, ἀφοῦ (ἢ τοιαύτη ὑπαρξίας) δέον δπως συνεχῶς παρέχηται εἰς αὐτά, οὐδὲν δύμως ἀνάλογον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτῶν»⁵. Ὡς πρὸς τὸν Θεόν, ἐπειδὴ ἡ ὑπαρξίας του εἰναι αὐτὴ αὐτῇ ἡ οὐσία του, ἀδυνατοῦμεν ν' ἀναγνωρίσωμεν εἰς αὐτὸν ὑπαρξίαν μελλοντικήν⁶, διότι ἡ ὑπαρξίας τὴν δποίαν ὑποτίθεται ὅτι θὰ είχεν εἰς τὸ μέλλον, ἀνήκει εἰς αὐτόν, δυνάμει τῆς οὐσίας του, πράγματι ἀνέκαθεν. 'Η ἀπειρος πραγματικὴ ὑπαρξίας τοῦ ἀνήκει καθ'⁷ δη τρόπον καὶ ἡ ἀπειρος πραγματικὴ διάνοια, αὐτὴν δὲ ὁ Spinoza δονομάζει αἰώνιότητα, θεωρῶν αὐτὴν ἀποδοτέαν μόνον εἰς τὸν Θεόν, ὅχι δὲ καὶ εἰς τὰ δημιουργήματα αὐτοῦ, ἕστω καὶ εἰς ἥν περίπτωσιν ἡ διάρκειά των θὰ ἡτο ἀπεριόριστος πρὸς ἀμφοτέρας τὰς χρονικὰς κατευθύνσεις⁸. 'Η διάρκεια δηλονότι διαφέρει τῆς αἰώνιότητος καθ'⁹ δησον δύναται νὰ προεκταθῇ πρὸς τε τὸ μέλλον καὶ πρὸς τὸ παρελθόν, ἐνῷ ἡ αἰώνιότης εἰναι αὐτὸ τοῦτο τὸ μέλλον, αὐτὸ τοῦτο τὸ παρελθόν, αὐτὸ τοῦτο τὸ παρόν, μεταξὺ τῶν δποίων καταλύει πᾶσαν διάκρισιν¹⁰.

1. Πρ. R. Caillois, ἔνθ' ἀν. (σελ. 5 καὶ σημ. 1): «'Η αἰώνιότης ἀντιτίθεται... πρὸς τὸ τυχαῖον: Αἰώνιότης προσκολλᾶται συχνάκις πρὸς ἀνάγκην».

2. Μεταφ. στοχ., I, III. Πρ. 'Ηθικήν, I, ὁρ. VII.

3. Μεταφ. στοχ., II, I.

4. Πρ. καὶ αὐτόδι.

5. Αὐτόδι. Διὰ τὴν διατύπωσιν τῆς διακρίσεως μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑπάρχεως, πρ. 'Ηθικήν, I, ᾥξ. VII.

6. Καθόσον αὐτοδικαίως οὗτος θὰ ὑφίσταται εἰς τὸ μέλλον ὡς ἐκ τῆς οὐσίας του καὶ μόνον, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη προσφυγῆς εἰς ἄλλην ἐννοιαν.

7. Πρ. Μεταφ. στοχ., II, I.

8. Καὶ ἐνταῦθα θὰ ἔδει νὰ θέσωμεν τὸν δρόν διάρκεια ἐντὸς εἰσαγωγικῶν, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ὅφου διάρκεια τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὰ ἀντικείμενα τῆς δημιουργίας (πρ. ἀνωτ., σελ. 475 καὶ σημ. 4). 'Εξ ἄλλου, ὁ Spinoza διακρίνει δύο σημασίας

"Ενεκα τοῦ ὅτι, διὰ τὸν Spinoza, ἡ διάρκεια διαφέρει τῆς αἰωνιότητος καθ' ὅσον δὲν φέρει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀνάγκην, ἀλλὰ μόνον τὴν δυνατότητα προεκτάσεώς της πρὸς τὸ μέλλον καὶ πρὸς τὸ παρελθόν, καὶ καθ' ὅσον ἀπλῶς προσφέρεται διὰ μίαν ἔξωθεν προερχομένην ὥθησιν προεκτάσεως πρὸς τὰς ὡς ἄνω κατευθύνσεις, ίδιᾳ τὴν πρώτην, βεβαιοῦται ὅτι « ἡ διάρκεια εἶναι ἡ ἀπειρότερος συνέχεια τῆς ὑπάρξεως »¹, ὅχι ὅμως καὶ ἡ ἀπειρος τουαύτη, ὅπερ θὰ συνεπήγετο « διάρκειαν » ταυτιζομένην πρὸς τὴν οὐσίαν, καὶ συνεπῶς, ἐν προχειμένῳ, αἰωνιότητα. Εἶναι δὲ ἀπειρότερος ἡ διάρκεια ἐπειδὴ « οὐδέποτε δύναται νὰ προσδιοισθῇ ὑπὸ τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου τὸ ὁποῖον θέτει μὲν κατ' ἀνάγκην τὴν ὑπαρξίην ἐκείνου, δὲν τὴν ἀναιρεῖ ὅμως »². "Εγγίζομεν ἐνταῦθα τὸ κύριον σημεῖον τῆς σπινοζικῆς φιλοσοφίας, ἐπὶ τοῦ ὅποιους ἡ παροῦσα μελέτη ἀποσκοπεῖ νὰ θέσῃ τὸν τόνον. 'Ο Spinoza δηλαδὴ καταφανῶς ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ ἡμετέρα διάνοια οὐδόλως παρέχει, ἀλλ' οὔτε καὶ δύναται νὰ παρασχῃ εἰς ἡμᾶς οἰανδήποτε τελείαν γνῶσιν τῆς διαρκείας τοῦ τε σώματος ἡμῶν καὶ τῶν καθ' ἔκαστα περιστοιχιζόντων ἡμᾶς ἀντικειμένων³, καθ' ὅσον, θέλας οὐσίας μετέχουσα, ἀναφέρεται εἰς πράγματα, εἰς ἀντικείμενα δηλονότι, τάξεως διαφόρου ὡς πρὸς τὴν τάξιν ἑαυτῆς.

Περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ σώματός μας ὅλως ἀτελῆ μόνον γνῶσιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν⁴, ἐπειδὴ ἡ διάρκειά του δὲν ἔξαρταται ἐκ τῆς οὐσίας του⁵, ἀλλ' ἐκ τῆς κοινῆς τάξεως ἐν τῇ φύσει, καὶ ἐκ τῆς διαρθρώσεως τῶν ἀντικειμένων. 'Η γνῶσις τῆς διαρκείας τοῦ σώματος εἶναι διὰ τὸν Θεὸν ὅλως ἀτελῆς, ἐφ' ὅσον δὲν θεωροῦμεν αὐτὸν ὡς ἀποτελοῦντα τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώ-

---

δυναμένας ν' ἀποδοθοῦν εἰς τὸν ὅρον ὑπαρξίας. Πβ. 'Ηθικήν, II, Θεώρ. XLV, σχόλ.: « Hic per existentiam non intelligo durationem, hoc est, existentiam, quatenus abstracte concipitur et tanquam quantitatis species. Nam loquor de ipsa natura existentiae ».

1. 'Ηθική, II, δρ. V.

2. Αὐτόθι, ἐπεξήγησις.

3. 'Ἐνῷ, ἀντιθέτως, μετέχουσα τῆς θείας διανοίας, δύναται νὰ παράσχῃ γνῶσιν τελείαν τῶν καθαρῶν ἱδεατῶν, καθ' ὅσον διέπεται ὑπὸ τοῦ λόγου, δυναμένου δι' αὐτενθρεψίας ν' ἀναφερθῇ εἰς ὅμοιειδῆ πρὸς τὴν φύσιν του πνευματικά δεδομένα, εἰς τρόπον μάλιστα ὥστε ἡ σπινοζικὴ λογοχατία νὰ δύναται νὰ ἔκφρασθῇ δι' ἀναφορᾶς εἰς « τὴν αἰωνίαν καὶ σταθερὰν διάρκειαν τῆς ἡμετέρας διανοίας » (Βραχεῖα πραγματεία περὶ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς μακαρίας αὐτοῦ καταστάσεως, II, XXVI, 9). Πβ. R. Caillois, μν. ἔργ., σελ. 1448 (Εἰς 'Ηθ., V, Θεώρ. XXXI, σχόλ.): « Εἰς τὴν πραγματικότητα, τὸ πνεῦμα καθ' ἑαυτὸν εἶναι αἰώνιον. Εἶναι ἡ τελεία αλτία τῆς γνῶσεως (πβ. τὸ Θεώρημα). Μέχρι τοῦδε ὅμως τὸ ἡγοοῦμεν. Εὑρισκόμεθα ἐν τῷ αἰώνιότητι χωρὶς νὰ ἔχωμεν φθάσει τὴν συνείδησιν τοῦ εἶναι ἡμῶν, τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν καθ' ἔκαστα ἀντικειμένων, οἷα εἶναι καθ' ἑαυτά. »

4. Πβ. 'Ηθικήν, II, Θεώρ. XXX.

5. Πβ. αὐτόθι, I, ἀξιωμα: « Omnia quae sunt, vel in se vel in alio sunt ».

πίνον πνεύματος¹, ἔπειται διτὶ ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι, διὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ, εἰδικότερον, διὰ τὴν διάνοιαν, ἀτέλης². 'Ωσαύτως, « περὶ τῆς διαφορείας τῶν καθ' ἔκαστα πραγμάτων τῶν ἐκτὸς ἡμῶν εὐθισκομένων μόνον δλως ἀτελῆ γνῶσιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν »³. Πράγματι, κατὰ τὸν Spinoza πάντοτε, οἰνοδήποτε καθ' ἔκαστον πρᾶγμα πρέπει καθ' ἀνάγκην νὰ προσδιορίζηται ὑπό τινος ἄλλου ἐπίσης καθ' ἔκαστον ὑπάρχοντος, καὶ οὕτω καθ' ἔξῆς ἐπ' ἄπειρον⁴, ὥστε τὰ περὶ τῶν καθ' ἔκαστα ὑπαρχόντων πραγμάτων ἰσχύοντα νὰ ἴσχύουν, ἐν προκειμένῳ, καὶ περὶ τοῦ σώματος, διεπομένου, ὃς ἐλέχθη, ὑπὸ διαφορείας τῆς ὅποιας ἡ διάνοια ἀτέλη μόνον γνῶσιν παρέχει. Τὸ πρόβλημα ἔγκειται ἐφεξῆς εἰς τὴν εὑρεσιν τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἡ χαρακτηριζούσα τὴν γνῶσιν τῆς διαφορείας ἀτέλεια θὰ ἡδύνατο νὰ καταστῇ ὀλιγάτερον ἐμφανῆς, ἥτοι τοῦ τρόπου καθ' ὃν θὰ ἐπήρθετο ἐξάλεψις τῆς οὐσιώδους διαφορᾶς μεταξὺ ὀντικῆς καὶ ὀντολογικῆς ἀφ' ἐνός, ἀφ' ἄπειρου δὲ γνωσιολογικῆς θέσεως τῶν ἀντικειμένων τῆς διανοίας. Τὸ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν χρησιμοποιούμενον μέσον εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου.

'Η ἀτέλεια ὑφ' ἥν ἡ διάνοια ἔχει ἀντίληψιν τοῦ σώματος καὶ τῶν ἀντικειμένων ὁφείλεται εἰς τὸ διτὶ ἔκείνη « ἀντιλαμβάνεται τὰ ἀντικείμενα ὀλιγάτερον ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς διαφορείας ἡ ὑπὸ εἰδός τις αἰωνιότητος καὶ ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν τοῦ ἀπείρου »⁵. Οὕτω δηλαδὴ ἡ διάνοια ἄλλοιώνει τὰ πρά-

1. Πβ. αὐτόθι, II, θεώρ. XI, πόριαμα.

2. Πβ. αὐτόθι, II, θεώρ. XXX. Πβ. αὐτόθι, III, θεώρ. IX: « Τὸ πνεῦμα, ἐφ' ὃσον ἔχει καθαρὰς καὶ ἀχριβεῖς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὃσον ἔχει συγχειμένας τοιαύτας, προσπαθεῖ νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὸ εἰναὶ αὐτοῦ ἐπὶ τινὰ διάφορεαν ἀπροσδιορίστον, ἔχει δὲ συνειδήσιν τῆς προσπαθείας τον ταύτης ».

3. Πβ. αὐτόθι, II, θεώρ. XXXI.

4. Πβ. αὐτόθι, I, θεώρ. XXVIII. Πβ. 'Αριστοτ., Φυσικῶν, διόκληρον τὸ Η'. Πβ. L. Robin, Sur la conception aristotelicienne de la causalité, ἐν Arch. für Gesch. der Philos. 1910.

5. Πραγματεία περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς διανοίας, § 108: sub quadam aeternitatis specie. Πβ. τὸ σχόλιον τοῦ R. Caillois εἰς τὸ ἐν λόγῳ κείμενον (σελ. 1404). Πβ. αὐτόθι, σελ. 1431, ἔνθα σχόλιον εἰς 'Ηθ., II, θεώρ. XLIV, πόρ. II): « Ο τύπος sub quadam aeternitatis specie θὰ ἐπανεμφανισθῇ (ἄλλ' ἀνεν τοῦ quadam) ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ μέρος V (θεώρ. XXII, XXIII σχόλ., XXIX, XXXI καὶ σχόλ.). 'Η ἀπόδοσις τοῦ species διὰ τοῦ ἀποψις (ἥ καὶ διὰ τοῦ μορφῆς)... φαίνεται ἐσφαλμένη, ὡς ὑποδηλοῦσα διτὶ φαινομενικῶς μόνον ὑφίσταται αἰωνιότης». Προτιμήτεα ἵστως ἡ ἀπόδοσις διὰ τοῦ εἰδός. Πβ. R. Caillois, αὐτόθι: «Ἐνταῦθα, διὰ τῆς προσθήκης τοῦ quadam, τὸ ἀντικείμενον θεωρεῖται ως ἀναγόμενον εἰς τὸ Θεὸν καὶ ως ἀνεξάρτητον τοῦ χρόνου, συνεπῶς ως ἀναγκαῖον, ἀλλ', οὕτως εἰπεῖν, μέσω τῆς θείας ἀναγκαιότητος καὶ οὕτι ἀπ' εὐθείας. Μία καλὴ ἀπόδοσις τοῦ τύπου sub aeternitatis specie (ἀνεν quadam) θὰ ἡτο τὸ τοῦ Malaclarmé: «ἐν τῷ αἰωνιότητι». Αὕτη δημοσ. δὲν λαμβάνει ὑπὸ δψιν τὴν species ». Ἐπὶ τῆς ἐκφράσεως, πβ. καὶ 'Ηθικήν, II, θεώρ. XLV, σχόλ.

γματα κατὰ τὴν ἀντίληψήν των, ἀφοῦ δὲν εἶναι εἰς θέσιν ν' ἀναφερθῇ ἀμέσως εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρχέν των, καθορίζουσαν τὴν διάρκειάν των καὶ καθορίζουμένην ὑπ' ἐκείνης, ἀλλ' ἐμμέσως, ἵτοι κατόπιν ἀναφορᾶς εἰς δι, τι εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν της, δηλαδὴ εἰς τὴν θείαν οὐσίαν, ὑπάρχουσαν αἰώνιως. Οὕτω ὅμως ή εἰς τὴν συνείδησιν παρεχομένη γνῶσις δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, τούλαχιστον ἐξ ὀλοκλήρου. « Διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀντικειμένων (ή διάνοια) οὔτε ἀριθμὸν οὔτε διάρκειαν λαμβάνει ὑπ' ὅψιν »¹, πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει ἀντίληψιν πεπλανημένην πως τῶν ἀντικειμένων. 'Αλλὰ καὶ « διαν., ἀντιστρόφως, (ή διάνοια) φαντάζεται τὰ ἀντικείμενα, τὰ συντλαμβάνει ὑπὸ ἀριθμὸν καθωρισμένον, διάρκειαν καὶ ποσότητα καθωρισμένας »², χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποκλείῃ τὴν δημιουργίαν πλάνης³, ἐφ' ὅσον εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας η διάνοια φαντάζεται « πλάσματα » ἵδικά της⁴. 'Υπὸ τοιούτους λοιπὸν ὅρους, πλὴν τῶν ἄλλων δυσκολιῶν τὰς ὁποίας εἶναι γεγονὸς ὅτι η διάνοια συναντᾷ κατὰ τὴν λειτουργικήν της δραστηριότητα, καὶ δεδομένου ὅτι, εἴτε εἰς ἀντικείμενα πραγματικὰ εἴτε εἰς πλάσματα φανταστικὰ ἀναφέρεται, ἀποβλέπει περισσότερον εἰς τὴν ὑπαρχέν των καὶ δχι εἰς τὴν οὐσίαν των πρὸς τὴν ὁποίαν ὡς ἐκ μόνης τῆς φύσεως ἔαυτῆς φέρεται, θὰ ἐκινδύνευεν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ὑποπέσῃ εἰς μεμονωμένας ή καὶ ἀλυσιδωτὰς πλάνας, ὅπότε η ἀξία της θὰ καθίστατο καθαρῶς ἀρνητική ἐν φ μέτρῳ δὲν θὰ ἐδικαιοῦτο πλέον καν ν' ἀποκαλῆται διάνοια⁵.

'Απὸ τήν, λόγω τῆς « ἀντινόμικότητός » της, καταδίκην της αὐτὴν σφύζεται η διάνοια μόνον χάρις εἰς τὸν χρόνον, ἐπιτρέποντα τὴν ἀναγωγὴν τῆς ἐκάστοτε ἀπροσδιορίστου διαρκείας εἰς προσδιωρισμένην τοιαύτην. Χαρακτηριστικῶς θὰ βεβαιώσῃ δ Spinoza ὅτι « ὁ χρόνος εἶναι τὸ μέτρον τῆς διαρκείας »⁶. 'Αξιοπαρατήρητος τυγχάνει ἐνταῦθα η προβολὴ τοῦ χρόνου ὡς μέτρου, ἵτοι ὡς δργανωτικῆς νοητικῆς ἐπιδιαρθρώσεως τῆς διαρκείας η ὁποία οὕτω « ἐκλογικεύεται » ἵνα καταστῇ ἀφομοιώσιμος παρὰ τῆς διανοίας⁷.

1. Πραγματεία περὶ τῆς μεταρρ., ἔνθ' ἀν.

2. Αὐτόθι.

3. Κατὰ τὸν Spinoza, η βάσις τῆς πλάνης συνίσταται εἰς τὴν δραστηριότητα τῆς φαντασίας. Πβ. E. Μούτσοπούλος, Νόησις καὶ Πλάνη, 'Αθῆναι 1961, σσ. 9, 28, 30, 49, 111 - 112.

4. Πβ. Πραγματείαν περὶ τῆς μεταρρ., § 52: « ...πᾶσα ἀντίληψις εἶναι εἴτε ἀντίληψις τοῦ ἀντικειμένου ὡς ὑπάρχοντος, εἴτε ἀντίληψις τῆς οὐσίας μόνης, καὶ... τὰ πλεῖστα τῶν πλασμάτων ἀφοροῦν εἰς ἀντικείμενα λαμβανόμενα ὡς ὑπάρχοντα ».

5. Πβ. Νόησις καὶ πλάνη, σελ. 27.

6. Μεταφ. στοχ., ΙΙ, Χ.

7. Οὕτω η διάνοια φαίνεται νὰ ἐπιτελῇ γνωσιολογικὸν ἔργον ἀνάλογον πρὸς τὸ κοσμολογικὸν τοιούτο τὸ Πλατωνικὸν Δημιουργοῦ ὑπάγοντος, ἐν τῷ Τιμαίῳ, τὰ ἀλόγως καὶ ἀμέτρως (53a) ἔχοντα, ὑπὸ τὸ μέτρον (69b) τοῦ λόγου (36d). Πβ. καὶ Πανεπιμελή Αθηνών

Εἰς τὴν τοιαύτην τοποθέτησιν τοῦ φιλοσόφου διαβλέπει τις τὴν διάδεσιν τοῦ σπινοζισμοῦ νὰ ὑπερβῇ τὰ καθιερωμένα πλαίσια τῆς συσχετίσεως τοῦ χρόνου πρὸς τὴν διάρκειαν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐπισημαίνῃ ὅλας τὰς πλουσίας προοπτικὰς μιᾶς τοιαύτης στάσεως¹. 'Ανεξαρτήτως ὅμως τούτου, ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ διάνοια εἶναι εἰς ὑέσιν νὰ συλλάβῃ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καὶ νὰ προσδιορίσῃ αὐτήν, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς συλλήψεως καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς διάρκειας τοῦ σώματος², χάρις εἰς τὴν μεσολάβησιν τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία παρέχει περὶ αὐτῶν γνῶσιν ὅλιγώτερον ἀτελῆ: «'Ἐν φέρετρῳ τῷ πνεῦμα νοεῖ τὴν παροῦσαν ὑπαρχεῖν τοῦ σώματος αὐτοῦ, νοεῖ τὴν διάρκειαν, δυναμένην νὰ προσδιορισθῇ διὰ τοῦ χρόνου, ἐν τῷ μέτρῳ δὲ τούτῳ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ νοήσῃ τὰ ἀντικείμενα ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον³. Τὸ γεγονός τοῦτο δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς δυνατότης συλλήψεως καὶ θεωρήσεως τῶν ἀντικειμένων ὡς πραγματικῶν κατὰ δύο μόνον τρόπους, ἵτοι διὰ τῆς ὑπαγωγῆς των ὑπὸ χρόνου καὶ χῶρον⁴ λαμβανομένους δίκην ἐννοιακῶν πλαισίων, ἢ διὰ τῆς ὑπαγωγῆς των ὑπὸ τὴν ἐννοιαν τοῦ Θεοῦ (ἐὰν προσφέρωνται πρὸς τοῦτο), ὑπὸ τὴν ἐννοιαν δηλονότι τῆς αἰωνιότητος⁵. Τὸν Θεὸν ὅμως ἡ τὴν αἰωνιότητα, ὥπερ τὸ αὐτό, ἀδυνατοῦμεν νὰ συλλάβωμεν θετικῶς μέσω τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου, καθ' ὅσον χρόνος καὶ διάρκεια δὲν νοοῦνται ὡς ὑπάρχοντα εἰμὴ ἀπὸ τῆς δημιουργίας⁶, καίτοι

λιτικόν, 820a, 820c. Πβ. P. Kucharski, La conception de l'art de la mesure dans le Politique, ἐν Bull. Assoc. Budé, τ. XIX, τεῦχ. 4 (Lettres d'Humanité), 1960, σσ. 459-480. Πβ. Φίληβον, 57d: ἀκριβείᾳ τε καὶ ἀληθείᾳ περὶ μετρα τε καὶ ἀριθμούς.

1. Πβ. κατωτ., σελ. 484 καὶ σημ. 7.
2. Πβ. ἀνωτ., σελ. 479, σημ. 3 καὶ ἕξ.
3. Ἡθική, V, θεώρ. XXIX, ἀπόδ. Πβ. αὐτόθι, θεώρ. XXI, καὶ V, θεώρ. XXVI.

4. 'Ο Kant θὰ χαρακτηρίσῃ τὸν τοιοῦτον τρόπον θεωρήσεως τῶν φαινομένων ὡς τὸν μοναδικόν.

5. Πβ. Ἡθικήν, V, XXIX, σχόλ.
6. 'Η ἰδέα εὑρίσκεται ἡδη παρ'. Αὐγούστιν φιλοσόφησις, ἐλλ. μετ. ὑπὸ Α. Δαλεζίου, 'Αθήναι, 1947, β' τεῦχ., σελ. 97: «'Ἐὰν δέ τις ἐλαφρὸς τὸν νοῦν, πλανώμενος εἰς τὰ εἰκόνας τῶν χρόνων ἔκεινων, τῶν διαρρευσάντων ἀπὸ τῆς γενέσεως, ἐκπλαγῇ ἐπὶ τῷ ὅτι Σύ, Θεός παντοδύναμος... ἀπέσχες, ἐπὶ ἀναρριθμήτους αἰῶνας ἔργου τοσοῦτον μεγαλειώδους, ἃς ἀφυπνισθῇ... Διότι πᾶς θά δήδυναντο νὰ παρέλθωσιν ἀπειροι αἰῶνες, τοὺς ὅποιους δὲν θὰ είλες δημιουργήσει Σύ... ; 'Αφοῦ λοιτόν Σύ είσαι δημιουργὸς πάντων τῶν αἰώνων καὶ ἀν ὑπῆρξε χρόνος πρὶν ἡ δημιουργῆσῃς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, διατί λέγοντις ὅτι εὐδίκεσο ἐν ἀδρανείᾳ; 'Εποίησες αὐτὸν τοῦτον τὸν χρόνον... 'Αλλ' ἐὰν οὐδεὶς χρόνος ὑπῆρχε, πρὶν ἡ Σύ πλάσῃς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, διατί ἔρωτον τί ἐπρατεῖς τότε; Διότι χρόνου μὴ ὑπάρχοντος, δὲν ὑπῆρχε τὸ 'τότε'. (Πβ. J. Guitton, Le temps et l'éternité chez Plotin et saint Augustin, Paris, Boivin, 1933). Πβ. Spinoza, Μεταφ. στοχ., II, X: «'Οσοι φαντάζονται τὴν διάρκειαν καὶ τὸν χρόνον ὡς ὑπάρχοντα πρὸ

δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν, μέσω ταύτης, ἀρνητικῶς. Καὶ ή μὲν διάρκεια ἀπλῶς προϋποθέτει τὴν δημιουργίαν καθόλου. 'Ο χρόνος ὅμως προϋποθέτει ἐπὶ πλέον τὸν ἄνθρωπον, ἵτοι ἔλλογα δῆτα διὰ τὰ δποῖα εἶναι νοητός.

Εἴδομεν ἀνωτέρῳ¹ ὅτι ἡ ἀπροσδιόριστος διάρκεια ἐπιδέχεται, ὑπὸ ὁρισμένους ὅρους, μέτρησιν. 'Η νοητικὴ διαδικασία εἰς τὴν δποίαν ἐφεξῆς ὑπόκειται ἡ διάρκεια εἶναι διαδικασία συγκρίσεως ἡ δποία καὶ προϋποθέτει δύο βασικοὺς ὅρους: τὸ συγκριτικὸν καὶ τὸ κριτήριον « φιλοτητέον »². Κατ' ἀκολοοαθίαν, ἡ ὡς ἄνω διαδικασία λαμβάνει σημασίαν ποσοτικοῦ προσδιορισμοῦ ἀπαιτοῦντος ὅμως μίαν ποιοτικὴν ὁμοιογένειαν τῶν δύο αὐτοῦ ὅρων. Πλήν, τοιαύτη δμοιογένεια, κατ' οὐσίαν δὲν ὑφίσταται ἐν προκειμένῳ, καθ' ὅσον ἡ μὲν συγκριτέα διάρκεια ἀποτελεῖ ὄντολογικὸν χαρακτηριστικόν, τὸ δὲ προσδιοριστικὸν αὐτῆς κριτήριον, ὁ χρόνος, νοητικὸν ὑποκατάστατον μιᾶς συγκεκριμένης ἔκαστοτε φαινομενικότητος. 'Η ἀντίφασις ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται ἐνοχλοῦσα τὸν Spinoza γράφοντα: « ἵνα προσδιορίσωμεν τὴν διάρκειαν, συγκρίνομεν αὐτὴν πρὸς τὴν διάρκειαν ὃσων ἔχουν κίνησιν ἀμετάβλητον καὶ καθαρισμένην, ἡ δὲ σύγκρισις αὕτη ὀνομάζεται χρόνος »³. 'Η μνεία ἐνταῦθα τῆς κινήσεως φέρει εἰς τὸν νοῦν τὸν πλατωνικὸν ὄρισμὸν καθ' ὃν ὁ χρόνος εἶναι κινητὴ εἰκὼν τῆς αἰωνιότητος⁴, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνῃ καὶ ὅτι ἡ σπινοζικὴ ἔννοια τοῦ χρόνου ἔχει πλατωνικὴν τὴν προέλευσιν, ὡς ἀλλωστε οὐδέμιαν σχέσιν ἀμεσον ἔχει πρὸς τὴν καντιανὴν τοιαύτην, ἀφοῦ, καίτοι, καὶ παρὰ Spinoza καὶ παρὰ Kant, παίζει τὸν ρόλον ἐνὸς γνωσιολογικοῦ κριτηρίου, παρὸ τῷ μέν, ἐξ ὑποθέσεως ἀποτελεῖ « μέτρον » ἐκ τῶν ὑστέρων λογικῶς διαρθρούμενον, ἐνῷ παρὰ τῷ δέ, ἐμφανίζεται ὡς γνωσιολογικὸν αριστορίγιον, πλάσιον ἐν φιλοτητή ἀνάγκην ἐντάσσονται τὰ διαρκειακὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας⁵. Οὕτω δ σπινοζικὸς χρόνος « δὲν εἶναι πάθος⁶ τινός, ἀλλὰ μόνον ἀπλοῦς τρόπος⁷ τοῦ διανοεῖσθαι, ἥ... λογικὸν ὄν. Εἶναι

τῶν δημιουργηθέντων, πίπτουν θύματα τῆς αὐτῆς προκαταλήψεως μὲ σσους φαντάζονται καῦδον ὑπάρχοντα ἐπέκεινα τῆς ὥλης ». 'Ἐνταῦθα δ Spinoza συντάσσεται καταφανῶς πρὸς τὴν καρτεσιανὴν διδασκαλίαν περὶ χώρου - σωματικῆς ἔκτάσεως. Ταῦτα ἐκθέτομεν ἀναλυτικάτερον εἰς τὸ ἐκδοθησόμενον προσεχῶς βιβλίον ἡμῶν, *La conscience de l'espace*, κεφ. I, § 10 καὶ σημ. 2.

1. Πβ. σελ. 475 καὶ σημ. 2.

2. Πβ. Πλάτων, *Z'*, 531a.

3. Μεταφ. στοχ., I, IV. 'Ἐνταῦθα ἡ σημασία τῆς ἔννοιας τοῦ κριτηρίου ἐπεκτίνεται ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς ἔννοιας τῆς συγκρίσεως καθόλου.

4. Πβ. *Tympanon*, 37d.

5. Πβ. *Kant, der reinen Vernunft*, Transc. Aesth., § 4.

6. 'Ἐπὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς ἔννοιας τοῦ πάθους (affection), πβ. λ.χ. 'Ηθικήν, I, θεώρ. XXV, πόρισμα.

7. Πβ. αὐτόθι, I, δρ. V: « Per modum intelligo substantiae affectiones, sive id quod in alio est, per quod etiam concipitur ». Πβ. ἀνωτ., σελ. 477 καὶ σημ. 4.

τρόπος διανοήσεως χρησιμεύων πρὸς ἔξηγησιν τῆς διαφένειας¹. Στερεῖται λιτόν διχόνος πάσης πραγματικῆς ὑποστάσεως, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὑπάρχεως, ἀποτελεῖ δὲ συνεπῶς νοητικὸν κατασκεύασμα ἀναγκαῖον μόνον χάριν τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς διαφένειας η̄ δοίᾳ χαρακτηρίζει ἐκείνην. Εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ διέπον τὸ σπινοζικὸν σύστημα η̄ διάκρισις καθ'² ἦν η̄ διάφορεια ἀποτελεῖ κατηγόρημα μόνον τῆς ὑπάρχεως, ὅχι δὲ καὶ τῆς οὐσίας³, ἀλλ' ἐπὶ πλέον δίδει καὶ τὸ μέτρον κατὰ τὸ δοίον η̄ προηγουμένη διαπίστωσις εἰλέν η̄ δη διξιολογηθῆ ὑπὸ τοῦ Bergson ὡς παρέχουσα τὴν δυνατότητα ἐπισημάνσεως τῶν σημείων ἐκείνων τοῦ σπινοζικοῦ συστήματος εἰς τὰ δοίᾳ η̄ σκέψις τοῦ Spinoza τείνει νὰ διασπάῃ τὰ ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως ἐπιβαλλόμενα αὐτῇ πλασιακὰ δεσμά.⁴ Εν προκειμένῳ, η̄ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ὄντολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς διαφένειας καὶ τοῦ δευτερογενοῦς, γνωσιολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς «κατεσκευασμένης» ἐννοίας τοῦ χρόνου φέρουν πλησιέστατα πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ διέπον τὴν μπεργκσονικὴν φιλοσοφίαν ἐν γένει⁵. Παρὰ ταῦτα, η̄ διασάφησις τῆς σπινοζικῆς ἐννοίας τῆς διαφένειας νοούμενης «ὡς μείζονος καὶ ὡς ἐλάσσονος, καὶ ὡς συνθέτου ἐκ μερῶν»⁶, οὐχὶ δὲ ὡς συνεχοῦς διοῆς, ἀλλ' ὡς μιᾶς βασικῆς ἀσυνεχείας⁷, ἀποδεικνύει δοίᾳ ἀπόστασις χωρίζει εἰσέτι τὸν Spinoza ἀπὸ τοῦ Bergson, πόσον δηλαδὴ δικῶτος εἶναι ἀκόμη προσδεδεμένος εἰς τὸ ἄρμα τῆς παραδόσεως⁸.

'Ο χρόνος ὅμως ἀποκτᾷ ὅλην αὐτοῦ τὴν σημασίαν ἐν τῇ περιοχῇ η̄ δοίᾳ συνιστᾶ τὴν αὐτοσυνειδησιακὴν δραστηριότητα, διὰ τῆς διακρίσεως, ἐντὸς τῆς γενικότητος τῆς διαφένειας τῆς ὑπάρχεως ήμῶν, κατ' ἀνάγκην περιωρισμένης, η̄ τοι ἔχούσης ἀρχὴν καὶ τέλος, χρόνου παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος, δημιουργούμενης οὕτω μιᾶς ἐπιφαινομενικῆς συνεχείας διηκούσης ἀπὸ τοῦ νοητικοῦ⁹, καὶ διὰ τοῦ θυμικοῦ¹⁰, μέχρι τοῦ βουλητικοῦ τομέως. 'Ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου ίδιᾳ η̄ ἐν λόγῳ συνέχεια ἐκδηλοῦται ὡς προσπάθεια, καὶ δὴ ὡς προσπάθεια παρατάσεως τῆς ὑπάρχεως¹¹.

'Ἐν συμπεράσματι, μέσῳ τῶν πολλαπλῶν σημασιῶν τὰς δοίας ἐπιδέ-

1. Μεταφ. στοχ., I, IV.

2. Πβ. αὐτόθι. Πβ καὶ αὐτόθι, I, II, ἐπὶ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ εἶναι τῆς οὐσίας καὶ τοῦ εἶναι τῆς ὑπάρχεως.

3. Πβ. E. Μουτσοπόνος, 'Η κριτικὴ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας παρὰ Bergson, περιοδ. 'Αθηνᾶ, τόμ. 66, 1962, σσ. 192 - 282, ίδια 202 κ.εξ.

4. Μεταφ. στοχ., ἔνθ' ἀν.

5. Πβ. 'Η κριτικὴ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, σ. 241.

6. Πβ. αὐτόθι, σ. 217.

7. Πβ. 'Ηθικὴ, II, θεώρ. XLIV, πόρ. καὶ σχόλ. Πβ. αὐτόθι, θεώρ. XVIII.

8. Πβ. αὐτόθι, IV, θεώρ. IX, πόρισμα X, σχόλ. Πβ. θεώρ. XII.

9. Πβ. αὐτόθι, III, θεώρ. VIII.

χεται, ἀλλὰ καὶ τῶν πολλαπλῶν λειτουργιῶν αἱ ὅποιαι ἀναγνωρίζονται εἰς αὐτὴν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Spinoza, καὶ δὴ ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰς ἔννοιας τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς διαφρείας, ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἐμφανίζεται, καθ' ὃσον ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαπιστοῦται, ὡς ἀποτελοῦσα τὸν ἀρμὸν χάρις εἰς τὸν ὅποιον καθίσταται δυνατὴ ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ δυντολογικοῦ ἐπιπέδου τῆς σπινοζικῆς διανοήσεως ἐπὶ τὸ γνωσιολογικὸν καὶ συνειδησιολογικὸν τοιοῦτο. Εἴναι δηλαδὴ ἔννοια μέσῳ τῆς ὅποιας ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀπάλειψις βασικῆς τινος μορφολογικῆς ἀσυνεχείας ἡ ὅποια ἀλλως θὰ ἥπειλει νὰ διασπάσῃ τὴν ἔνότητα τοῦ σπινοζικοῦ μονισμοῦ¹.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πβ. καὶ R. Mc Keon, *The philosophy of Spinoza. The unity of his thought*, New - York, Longmans - Green, 1928.